

درآمدی بر شناخت مجسمه‌های سفالی جانورسان ایران در سده‌های ۶ تا ۸ هجری

سید هاشم حسینی*

چکیده

موضوع تحقیق حاضر، معرفی و بررسی تعدادی از مجسمه‌های سفالی جانورسان ایران در سده‌های ۶ تا ۸ هجری مصادف با ادوار سلجوقی، خوارزمشاهی و ایلخانی است. هدف اصلی تحقیق، شناخت مهم‌ترین ویژگی‌های فرمی و تزئینی مجسمه‌های سفالی جانورسان ایران طی این قرون است. بدیهی است بررسی ابعاد مختلف مذکور به علاوه دلایل رونق ساخت این مجسمه‌ها طی قرون خاص، می‌تواند شناخت کمی و کیفی ما را از این آثار در بستر هنر اسلامی افزایش بخشد. در همین راستا، تعداد بیست و چهار نمونه شاخص از این مجسمه‌ها از موزه‌ها یا مجموعه‌های مختلف خارجی و داخلی انتخاب و با معیارهای فوق مورد بررسی و تحقیق قرار گرفته‌اند. مهم‌ترین پرسش‌های تحقیق عبارت‌اند از:

- زمینه‌ها و دلایل پیدایش چنین فرم‌هایی در قرون میانی اسلامی ایران چه بوده است؟
- ۱- مهم‌ترین کاربردها و شیوه‌های ساخت و تزئین مجسمه‌های سفالین حیوانات در قرون میانی اسلامی ایران کدام‌اند؟
- ۲- تفاوت‌ها و شباهت‌های مجسمه‌های مزبور با نمونه‌های موجود متعلق به ادوار پیش از ورود اسلام به ایران چیست؟
- شیوه تحقیق، توصیفی-تحلیلی و نحوه گردآوری اطلاعات به روش کتابخانه‌ای بوده است. بنا بر یافته‌های تحقیق؛ مجسمه‌های سفالی جانورسان این دوره در دو دسته کاربردی مستقل یا انضمامی و دسته فاقد کاربرد معین یا صرفاً تزئینی، قرار می‌گیرند و رایج‌ترین شیوه‌های تزئین آن‌ها نیز زرین‌فام، مینایی و لعاب‌دار تک رنگ است. همچنین علیرغم الگوبرداری گسترده از فرم مجسمه‌های سفالین ادوار پیش از اسلام، در زمینه تزئینات و به خصوص نقوش و مضامین، تفاوت‌های عمده‌ای با آن‌ها دارند؛ به صورتی که اغلب نقوش در قالب اسلیمی، هندسی، حیوانی، انسانی و در موارد نادری به صورت شبه کتیبه‌ای است. البته در مواردی نیز نقوش مزبور به صورت ترکیبی و در کنار هم مورد استفاده قرار گرفته‌اند. فرم اغلب مجسمه‌ها هم علاوه بر الگوبرداری از نمونه‌های پیش از اسلام، احتمالاً متأثر از زمینه‌های مذهبی، سیاسی و فرهنگی جدید این دوران از جمله شیوه زندگی اقوام کوچ رو تازه‌وارد به ایران یا نام بعضی از سلاطین سلجوقی چون طغرل (در مجسمه‌های شاهین) و آلپ ارسلان (در مجسمه‌های شیر) و یا مفاهیم نجومی بوده است.

کلیدواژه‌ها: مجسمه‌های سفالی جانورسان، دوره اسلامی، سده ۶-۸ هجری

مقدمه

ساخت مجسمه‌های سفالی به شکل حیوانات مختلف جزو قدیم‌ترین سنت‌های هنری انسان در پیش از تاریخ محسوب می‌شود. در طول دوران اسلامی ایران نیز این سنت هنری علیرغم جهان‌بینی جدید اسلامی که به دلایل مختلف دیدگاهی محافظه‌کارانه در قبال ساخت چنین آثاری داشت؛ کم و بیش تداوم یافت. مجسمه‌های سفالی مزبور که گونه‌های مختلفی از تکنیک‌های ساخت و تزئین هنر سفالگری اسلامی را در بر می‌گیرند، اغلب در شهرها و مراکز مهم سفالگری ایران ساخته شده‌اند. از مهم‌ترین ادوار ساخت این مجسمه‌ها می‌توان به قرون میانی اسلامی به خصوص قرون ششم تا هشتم هجری مصادف با ادوار سلجوقی، خوارزمشاهی^۱ و ایلخانی اشاره کرد که با توجه به منع ساخت مجسمه در دوران اسلامی، دلایل و انگیزه‌ها و نیز منابع الهام‌بخش ساخت این مجسمه‌ها در قرون مزبور جای تأمل دارد. مخصوصاً تعداد نسبتاً زیادی مجسمه سفالی لعاب‌دار با موضوع حیوان از دوران سلجوقی به دست آمده است که هرچند کوچک و تا حدی ساده تجسم شده‌اند؛ اما دارای اهمیت زیادی هستند. موضوع تحقیق کنونی، بررسی و تحلیل تعدادی از مجسمه‌های سفالین حیوانات در قرون میانی اسلامی ایران در ابعاد مختلف از جمله تکنیکی، مفهومی و... است. هدف اصلی تحقیق، بررسی و شناخت مهم‌ترین ویژگی‌های مجسمه‌های سفالین مزبور به همراه طبقه‌بندی آن‌ها است. در همین راستا، بیست و چهار عدد از نمونه‌های مجسمه‌های سفالین حیوانات، با در نظر گرفتن دو فاکتور شاخص بودن و قابلیت دسترسی، فارغ از تعلق به سبک یا گونه‌ای خاص از بین آثار موجود در موزه‌ها و مجموعه‌های داخلی یا خارجی انتخاب شد و از منظر شیوه ساخت، تزئین، کاربرد، فرم، منابع الهام‌بخش و... مورد بررسی، طبقه‌بندی و تحلیل قرار گرفت. لازم به ذکر است که ملاک شاخص بودن در این جا، بیشتر ناظر بر تمایز یک نمونه در بین دیگر فرم‌های حیوانی مشابه به علاوه صحت انتساب اثر به دوره مورد بحث و نیز اعتبار محل نگهداری آن دارد. تاکنون مجسمه‌های سفالین حیوانات در دوران اسلامی از دیدگاه منشأ و روابط احتمالی آن با سایر ابعاد زندگی مردم ادوار گذشته به‌طور جدی مورد بحث و بررسی قرار نگرفته است. بدیهی است مطالعه این فرم در سفالگری اسلامی، علیرغم نهی کاربرد آن‌ها به علت نگرش ویژه احکام اسلام و اخبار مربوط به سده‌های نخستین ظهور اسلام درباره پرداختن به تصویر^۲، می‌تواند روشنگر بخشی از جنبه‌های فانتزی هنر اسلامی - ایرانی (با توجه به نقش گسترده خیال‌پردازی در

شکل دادن بعضی از فرم‌ها) و کیفیت تداوم فرم‌های کهن قبل از اسلام ایران در دوران اسلامی باشد. مهم‌ترین پرسش‌هایی که این تحقیق به دنبال پاسخ دادن به آن‌ها است؛ عبارت‌اند از:

۱- زمینه‌ها و دلایل پیدایش چنین فرم‌هایی در قرون میانی اسلامی ایران چه بوده است؟

۱- مهم‌ترین کاربردها و شیوه‌های ساخت و تزئین مجسمه‌های سفالین حیوانات در قرون میانی اسلامی ایران کدام‌اند؟

۱- تفاوت‌ها و شباهت‌های مجسمه‌های مزبور با نمونه‌های موجود متعلق به ادوار پیش از ورود اسلام به ایران چیست؟ لازم به ذکر است که این تحقیق صرفاً به بررسی مجسمه‌های سفالی حیوانات واقعی پرداخته و مجسمه‌های حیوانات خیالی چون هارپی^۳، گریفون^۴ و اسفینکس^۵ را شامل نمی‌شود. همچنین با توجه به کثرت تعداد مجسمه‌ها و محدودیت حجم مطالب یک مقاله، سعی شده صرفاً نمونه‌های شاخص در هر دسته که به بهترین نحو، گویای وضعیت آن دسته هستند، انتخاب و ارائه گردد. علاوه بر این سعی شده در صورت وجود نمونه‌های سفالی مشابه در قبل از اسلام، برای برآورد میزان تأثیرپذیری از هنر قبل از اسلام نمونه‌هایی ارائه گردد.

پیشینه تحقیق

موضوع مجسمه‌های سفالی جانورسان ایران در دوران اسلامی، به‌طور کلی موضوعی نسبتاً بکر است که تاکنون کمتر به آن پرداخته شده است. از دلایل احتمالی این امر، می‌توان به تحت‌الشعاع قرار گرفتن این مجسمه‌ها توسط نمونه‌های متعدد ساخته شده در دوران پیش از اسلام ایران و همچنین عدم دسترسی آسان به نمونه‌های موجود در موزه‌ها و مجموعه‌های مختلف اشاره کرد. از جمله تحقیقاتی که به عنوان یک موضوع فرعی و حاشیه‌ای در کنار سایر مطالب دیگر اشاراتی به این مجسمه‌ها داشته‌اند، می‌توان به کتاب‌های مجسمه‌سازی (موسوی خامنه، ۱۳۸۶)، تاریخ مجسمه‌سازی در ایران (تناولی، ۱۳۹۲) و سفال زرین‌فام ایرانی (واتسون، ۱۳۸۲)، اشاره کرد.

موسوی خامنه در کتاب «مجسمه‌سازی» مروری گذرا بر وضعیت ساخت مجسمه‌ها در تاریخ ایران قبل (فصل اول) و بعد از اسلام (فصول دوم تا ششم) با تأکید بر پیکرتراشی داشته است. در فصل سوم این کتاب تحت عنوان «عصر سلجوقیان (ترکان) آمده است: اواسط قرن چهارم هجری تا اواسط قرن هفتم»، ابعاد مختلف تاریخی - فرهنگی این دوره مورد بحث قرار گرفته و همچنین به ذکر نمونه‌هایی از مجسمه‌های فلزی جانورسان این دوره اشاره شده است؛ اما با

را با یک مراسم آیینی خاص مرتبط می‌دانند. آنچه مسلم است غالب این حیوانات خوراک و پوشاک بشر را تهیه می‌کردند و یا منبع قدرتی بودند که در کار و یا حمل‌ونقل و سواری مورد استفاده قرار می‌گرفته‌اند.

از هزاره هشتم قبل از میلاد، اشیاء هندسی گلی به عنوان وسیله‌ای ابتدایی برای شمارش و یا اشیایی برای بازی شناخته شده‌اند. از این دوران، پیکرک‌های سفالی حیوانات در اشکال خام زیاد است و پیکرک‌های رشدنیافته انسانی هم که بیشتر زنانه هستند از تل آسیاب، تل سراب، گنج دره، علی کش، چغا سفید و حاجی فیروز به دست آمده است (یانگ، ۱۳۸۵: ۱۳۴).

در بسیاری از محوطه‌های پیش از تاریخی جهان از جمله در ایران، بین‌النهرین (حسونا و حلف)، آسیای صغیر (چای اونی و حاجیلر) و ... پیکرک‌های مؤنث فراوانی یافت شده است (Mellaart, 1975: 101) که نشان‌دهنده عمومیت داشتن این سنت در فرهنگ‌های عصر نوسنگی جهان باستان است. در هزاره پنجم قبل از میلاد در تل ابلیس علاوه بر ظروف ساخته‌شده محلی، مجسمه‌های کوچک گلی که بامهارت هنری جالبی ساخته شده‌اند، به دست آمده‌اند. این آثار گویای پیشرفت ایدئولوژی و باورهای دینی و حتی دگرگونی زیباشناسی و سبک‌های هنری ساکنین این منطقه است (عباسیان، ۲۵: ۱۳۷۰).

به‌طور کلی مجسمه‌های سفالی دوران پیش از تاریخ، به دو گروه عمده قابل تقسیم هستند که عبارت‌اند از مجسمه‌های سفالی غیر مجوف (توپر) و مجسمه‌های سفالی مجوف (توخالی). از نمونه‌های معروف مجسمه‌های توپر و غیر مجوف می‌توان مجسمه‌های الهه‌هایی را که از شوش و هفت تپه به دست آمده‌اند، مثال زد؛ اما در مورد مجسمه‌های مجوف و میان تپه، بی‌شک در ساختن آثاری این چنین، هدفی کاربردی نیز متصور بوده‌اند و قرار بر این بوده است که حامل یا نگهدارنده باشند. شاید ظرفی برای مایعی در مراسمی مقدس، یا خوراکی جهت نیاز متوفی و یا استفاده‌های دیگری که ما از آن بی‌اطلاعیم. به هر حال واضح است که آثاری از این دست، اگر هم به صورت عملی استفاده نداشتند، کاربردهای نمادین داشته‌اند (جام تیر و شیرازی: ۱۳۸۸). یکی از مناطقی که مجسمه‌های سفالی مجوف به شکل پیکر انسان و حیوان در آن یافت شده، منطقه مارلیک است که به نظر دکتر نگهبان این مجسمه‌ها که اغلب از آرامگاه‌های تپه مارلیک به دست آمدند، دارای جنبه‌های مذهبی و تزیینی‌اند (نگهبان، ۱۳۴۳: ۲۹-۲۸). در زمان حکومت عیلامیان هم که از اولین حکومت‌های نسبتاً مقتدر در ایران هستند، پیکره‌ها متأثر از فرهنگ‌های

توجه به عنوان کلی کتاب، صرفاً نمونه‌هایی معدود به همراه اطلاعات مختصر از موضوع تحقیق کنونی را دربرمی‌گیرد. تناولی در کتاب «تاریخ مجسمه‌سازی در ایران» که بیشتر با محوریت بررسی نمونه‌های فلزی، گچی و نقوش برجسته صورت گرفته، ضمن بیان تاریخچه مختصر انواع مجسمه‌های فلزی و گچی دوران اسلامی؛ طی چند سطر به وجود مجسمه‌های سرامیکی یا سفالی نیز اشاره کرده است (تناولی، ۱۳۹۲). همچنین واتسون در کتاب «سفال زرین‌فام ایرانی»، در فصل نهم با عنوان «پیکرک‌ها» ضمن معرفی نمونه‌هایی از پیکرک‌های انسانی، به چند مورد از مجسمه‌های سفالی حیوانات موجود در موزه‌ها یا مجموعه‌های خصوصی خارج از کشور اشاره کرده است (واتسون، ۱۳۸۲). برخلاف تحقیق حاضر، در تمامی منابع فوق، اولاً این موضوع به عنوان بخشی جزئی و نه اختصاصی و ثانیاً به صورت سطحی موردنظر قرار گرفته و بدین لحاظ ضرورت انجام تحقیقاتی تخصصی و متقن با جامعه آماری مفصل جهت افزایش اطلاعات در این زمینه نمایان می‌شود.

روش تحقیق

متناسب با اهداف و سؤالات طرح‌شده، در انجام این پژوهش از شیوه تحقیق توصیفی-تحلیلی استفاده شده و نحوه گردآوری اطلاعات به روش اسنادی کتابخانه‌ای بوده است. لازم به ذکر است که با توجه به محدودیت دسترسی یا عکس‌برداری از مجسمه‌های سفالی حیوانی موجود در موزه‌های داخلی، حتی‌الامکان سعی شده با استناد به نمونه‌های ارائه‌شده در کتب معتبر هنر ایرانی و اسلامی یا استفاده از نمونه‌های موجود در موزه‌ها یا مجموعه‌های معتبر خارجی، جامعه آماری فراگیری از انواع مختلف این مجسمه‌ها به تعداد بیست‌و‌چهار مورد فراهم آید.

نظری بر مجسمه‌های گلی و سفالی قبل از ظهور اسلام

بشر از زمانی که روی اولین دسته تیر سنگی خود نقشی را حکاکی نمود، مجسمه‌سازی را آغاز کرد و تا ساخت شکل‌های ماهرانه‌تری پیش رفت. ساخته‌های گلی او موجب ترس و بیمش گردید؛ به نحوی که به آن‌ها خواص جادویی بخشید و به منظور مصون ماندن از اهریمن، طلسم و افسون را به وجود آورد (کنی، ۱۳۷۳: ۱).

مجسمه‌ها یا پیکرک‌های جانوری که قدمتی دیرینه در تمدن بشری دارند، به لحاظ کاربردی همیشه در حوزه‌های باستان‌شناسی و هنر محل منازعه بوده‌اند. اغلب محققین دسته‌ای از مجسمه‌ها را به عنوان اسباب‌بازی و دسته‌ای دیگر

منطقه بین‌النهرین و بیانگر حالتی مذهبی هستند. آثار این دوره علاوه بر خصوصیات ذکر شده، نشان‌دهنده پیوندی میان کاربرد و هنر بودند. یعنی جنبه هنری یا عبادی یا آیینی صرف نداشتند؛ بلکه نوعی کارکرد برای آن‌ها در نظر گرفته شده بود (موسوی خامنه، ۱۳۸۶: ۱۲).

از هزاره دوم قبل از میلاد به بعد، نوع خاصی از ظروف سفالی به اشکال حیوان و انسان به تدریج از شمال ایران و توسط اقوام مهاجم شمالی وارد شد و تمام ایران را در بر گرفت. این نوع ظروف، ریتون^۶ (معادل فارسی آن تکوک) نام داشت (همان: ۱۳). در طول دوران حکومت مادها، هنر ریتون‌سازی پیشرفت بسیار کرد و در دوران هخامنشیان به اوج خود رسید (محسنی و سروقدی، ۱۳۷۵: ۸۰). البته اغلب این ریتون‌ها با توجه به قدرت اقتصادی هخامنشیان از جنس فلزات گران‌بها مانند طلا و نقره ساخته می‌شدند و سهم ریتون‌های سفالی بسیار کم و ناچیز بود؛ اما در دوره اشکانی برخلاف این رویه، شاهد ساخت تعداد فراوان ریتون‌های سفالی جانورسان هستیم که به خصوص از منطقه گرمی مغان به‌دست‌آمده و نشان از رونق گسترده این فرم در عرصه سفالگری طی دوره مزبور دارد. طی دوره ساسانی هم می‌توان گفت هنر سفالگری و به تبع آن مجسمه‌ها یا ریتون‌های سفالی (علیرغم وجود ریتون‌های جانورسان فلزی) چندان مورد توجه قرار نگرفت که علت آن را شاید بتوان در رونق گسترده هنر فلزکاری نسبت به سفالگری دانست.

از تمام دوره‌های مذکور، علاوه بر مجسمه‌ها یا ظروف جانورسان، نمونه‌های فراوانی از نقوش حیوانات در هنرهای مختلف بر جای مانده که نشان از توجه به نقش تزئینی حیوانات دارد. در ادامه به بررسی مجسمه‌های سفالی انتخاب‌شده متعلق به قرون ششم تا هشتم هجری به تفکیک گونه‌های چهارپایان و پرندگان می‌پردازیم.

۱- چهارپایان

الف- شیر

شیر یکی از گونه‌های حیوانی است که به فراوانی در مجسمه‌های سفالی دوره زمانی مورد بررسی بازتاب داشته است. یکی از زیباترین نمونه‌های مجسمه‌های سفالی شیر، در قالب ظرفی توخالی با تکنیک زرین‌فام به شکل نشسته قابل مشاهده است که بر روی یک صفحه مسطح چهارگوش قرار گرفته است (تصویر ۱). این ظرف سفالی که در موزه ویکتوریا و آلبرت نگهداری می‌شود، به شیوه قالبی ساخته شده و به اواخر سده ۶ هجری تعلق دارد. تمامی سطح ظرف با نقوش زرین‌فام انتزاعی نقاشی شده و دسته‌ای نیز در پشت حیوان

تعبیه شده که به دهانه تنگ واقع در پشت شیر، متصل شده است. نمونه تقریباً مشابهی از این نوع مجسمه، با تفاوت‌های جزئی در نقوش زرین‌فام در موزه آبگینه و سفالینه ایران موجود است که ساخت شهر کاشان و متعلق به اوایل سده ۷ هجری است (تصویر ۲).

نمونه‌هایی از مجسمه شیر نیز به صورت لعاب‌دار تک رنگ فیروزه‌ای یا سبز موجود است که به مانند نمونه‌های زرین‌فام، روی دو پای عقبی خود نشسته‌اند؛ اما حالت نشستن آن‌ها طبیعی‌تر است و علاوه بر این، مجسمه‌ها فاقد دسته در قسمت بالایی یا پشت حیوان هستند که بدین جهت احتمال کاربرد آن‌ها صرفاً به عنوان مجسمه و نه به عنوان ظرف تقویت می‌شود. همچنین ابعاد آن‌ها نیز بزرگ‌تر است که این ویژگی در مورد مجسمه‌های کاربردی به صورت عکس یعنی با ابعاد کوچک‌تر برای حمل آسان‌تر دیده می‌شود. از جمله نمونه‌های متعلق به این گونه می‌توان به شیرهای موجود در موزه آذربایجان تبریز، مجموعه کورکیان و مجموعه ریموند آدس متعلق به سده هفتم هجری اشاره کرد (تصاویر ۵-۳). تعداد کمتر نمونه‌های زرین‌فام در مقایسه با نمونه‌های لعاب‌دار تک رنگ و نیز بر خوراری آن‌ها از حالتی انتزاعی نسبت به حالت طبیعی‌تر گونه تک رنگ، از دیگر تفاوت‌های این دو گونه محسوب می‌شود. با این اوصاف شاید بتوان مجسمه‌های لعاب‌دار تک رنگ را محصول کارگاه هنری در شهری دیگر به جز کاشان و احتمالاً شهرهای جرجان یا ری دانست.

نمونه‌های متعددی از مجسمه‌های فلزی شیر نیز هم‌زمان با این دوره البته با کاربرد عود سوز ساخته شده‌اند که از جمله آن‌ها می‌توان به مجسمه شیر واقع در موزه متروپولیتن اشاره

تصویر ۱. ظرف سفالی به شکل شیر نشسته واقع در موزه ویکتوریا و آلبرت (URL: 1).

بیرونی ظرف سفالی با نقوش متنوع انسانی، حیوانی، پرنده و اسلیمی پر شده است. بر روی لبه بیرونی ظرف نیز کتیبه‌هایی ناخوانا مشاهده می‌شود. تمام این نقوش به رنگ قهوه‌ای بر روی زمینه سفید نقاشی شده‌اند (تصویر ۶).

همان‌طور که اشاره شد، این نوع از دسته بر روی سفالینه مینایی نیز قابل مشاهده است. از جمله تفاوت‌های شیرهای این دسته می‌توان به مزین شدن آن‌ها به نقوش مینایی مشابه با نقوش بدنه ظروف حامل آن‌ها اشاره کرد. از نمونه‌های این دسته می‌توان ظروف مینایی موجود در موزه فیتز ویلیام و موزه بریتانیا متعلق به اواخر قرن ۶ هجری را نام برد (تصاویر ۷ و ۸). نمونه موجود در موزه فیتز ویلیام به خصوص به لحاظ تنوع رنگ‌های نقوش (۵ رنگ بر روی لعاب سفید) و سرهای قرمز شیرها و بدن‌های مزین آن‌ها با نوارهایی از نقطه‌های

کرد که سازنده آن جعفر بن محمد بن علی، نام خود و تاریخ ساخت ۵۷۷ ه. ق را روی کارش حک کرده است.

بازنمایی حجمی شیر در قالب سفالی، صرفاً به نمونه‌های فوق محدود نمی‌شود و در قالب نقش افزوده و به عنوان دسته، بر روی بعضی از ظروف سفالی زرین‌فام یا مینایی قرون میانی اسلامی نیز مشاهده می‌شود؛ از جمله در ظرف دهان گشاد زرین‌فام متعلق به قرن ۶ هجری موجود در موزه طارق رجب کویت که در داخل نقوش دایره‌ای شکل روی آن، نقش سوارکارانی دیده می‌شود. این ظرف جزو معدود نمونه‌های سفالینه زرین‌فام دوران سلجوقی است که دسته‌های ظرف را به صورت مجزا و در قالب مجسمه‌های حیوانی نشان می‌دهد. این دسته‌ها نمایشگر شیرهایی است که به صورت عمودی فاصله بین لبه و بدنه ظرف را در برمی‌گیرند. سرتاسر بدنه

تصویر ۳. مجسمه سفالی شیر نشسته واقع در موزه آذربایجان تبریز (مرتضایی و صداقتی زاده، ۱۳۹۱: ۵۶).

تصویر ۲. ظرف سفالی به شکل شیر نشسته واقع در موزه آگینه و سفالینه ایران (توحیدی، ۱۳۷۹: ۳۸۰).

تصویر ۵. شیر سفالی با لعاب تک رنگ سبز واقع در مجموعه ریموند آدس (جیمز، ۱۳۸۹: ۳۲).

تصویر ۴. شیر سفالی با لعاب آبی فیروزه‌ای واقع در مجموعه کورکیان (پوپ و اکرم، ۱۳۸۷: ج ۹، ۷۶۶).

آبی فیروزه‌ای و قرمز رنگ جالب توجه است. نمونه‌های مشابهی از همین گونه در موزه آشمولین موجود است.

نمونه‌های متعددی از پیکره‌های شیر واقعی و بالدار در قالب نقش برجسته و ریتون‌های طلایی و نقره‌ای از دوران پیش از اسلام و به خصوص از دوره هخامنشی برجای مانده است؛ اما شیرهای سفالی را فقط می‌توان در قالبی مشابه ظرف‌های سفالی دهان گشاد یعنی به عنوان دسته ظروف مشاهده کرد. از زیباترین نمونه‌های این دسته‌ها، در کوزه مکشوفه از آذربایجان قابل مشاهده است (تصویر ۹). با توجه به کوزه موجود در مجموعه ساکلی نیوپورک که مکشوفه از گرمی مغان و دارای دسته‌هایی به شکل روباه است، به نظر می‌رسد این سنت طی دوران اشکانی نیز به صورتی متفاوت تداوم یافته است (تصویر ۱۰).

در نمونه‌های مورد بررسی، به جز دسته‌ها گاهی پایه‌های ظروف سفالی نیز در قالب شیر ساخته شده‌اند که در این گونه موارد، بیشتر بر روی قسمت جلویی بدن و به خصوص سر شیر تأکید شده است. یک نمونه جالب از این گونه را می‌توان در پایه خمیر سنگی پوشیده شده با لعاب آبی و نقوش سیاه قلم موجود در مجموعه دیوید در کپنهاگ مشاهده نمود. این ظرف که طی قرن ۶ هجری در شهر کاشان ساخته شده، دارای پایه قالب‌گیری شده به شکل سه شیر است (تصویر ۱۱). نظریات مختلفی در رابطه با هدف ساخت چنین قطعاتی مطرح شده است. به احتمال زیاد این قطعه پایه‌ای برای نگهداری یک سینی فلزی بوده است. اگر چنین احتمالی را درست بدانیم، سه شیر به عنوان محافظان غذا یا نوشیدنی واقع در سینی بالایی عمل می‌کرده‌اند. یک نکته فرعی اما شاخص در مورد این قطعه، وجود سه نقش انسانی کوچک مشابه سر ستون‌های یونانی واقع در زیر لبه پایه است.

یک نمونه جالب دیگر از ظروفی که دارای پایه‌هایی در قالب شیر است؛ ابریق سفالی از جنس خمیر سنگ و متعلق به قرن ۷ هجری است که در موزه برلین قرار دارد. چنین به نظر می‌رسد که شکل این ظرف، از ظروف فلزی همان دوره اقتباس شده است. قاعده ابریق به شکل گل هشت پر بوده و تفکیک پرهای گل تا انتهای ظرف امتداد یافته است. قسمت فوقانی ابریق به شکل استوانه‌ای با آبریزی بزرگ است و دو دسته کوچک بر طرفین استوانه قرار دارد. دسته بزرگی با زاویه ۴۵ درجه نیز قسمت فوقانی استوانه را به قاعده گل هشت پر متصل می‌کند. در زیر این ظرف چهارپایه به شکل پیکرک شیرهای کوچکی قرار گرفته و کل ظرف با لعاب یکدست فیروزه‌ای رنگ پوشیده شده است (تصویر ۱۲).

ب- گوزن

گوزن‌ها نیز که اغلب به عنوان گاو از آن‌ها یاد می‌شود (در حالی که فرم بدنی آن‌ها بیشتر با گوزن‌ها تناسب دارد) گروهی دیگر از حیواناتی هستند که انواع مختلفی از آن‌ها در قالب مجسمه‌های سفالی برجای مانده است. به لحاظ شیوه‌های ساخت و تزیین هم مشابهتی بین مجسمه‌های گوزن‌های سفالی و شیرهای سفالی دیده می‌شود. بدین معنا که به دو شیوه زرین‌فام و لعاب‌دار تک رنگ ساخته شده‌اند و در نمونه‌های زرین‌فام از نقوش انسانی و حیوانی و اسلیمی برای تزیین استفاده شده است. از نمونه‌های لعاب‌دار تک رنگ می‌توان به ظرف سفالی واقع در موزه ساکلی (مجموعه هنر اسلامی نورما جین کالدرود) متعلق به دوره سلجوقی (اوایل قرن هفتم هجری) اشاره کرد که قالب‌گیری شده و با لعاب فیروزه‌ای سرتاسری پوشیده شده است (تصویر ۱۳). چهار پای این گوزن بر روی یک صفحه مسطح مستطیلی قرار گرفته و گوش‌های آن به طرف داخل برگشته و شکل تاج به خود گرفته است. دسته ظرف هم بین پشت سر گوزن و دهانه ظرف امتداد یافته است. دهانه ظرف به صورت مدور و با گردن کوتاه بر روی پشت حیوان تعبیه شده و قسمت پوزه آن نیز مشابه دهانه ظرف به صورت مدور اما کوچک‌تر کار شده است. قسمت‌های برجسته‌ای هم به صورت قالبی بر سطح بدن گوزن دیده می‌شود.

ظرف‌های سفالی مشابهی با لعاب تک رنگ فیروزه‌ای البته بدون تزیینات قالبی در مجموعه هنر اسلامی ناصر خلیلی و نیز در موزه هنر لس‌آنجلس کانتی موجود است (تصاویر ۱۴ و ۱۵).

نمونه‌های زرین‌فامی نیز که در موزه ویکتوریا و آلبرت و مجموعه هنر اسلامی ناصر خلیلی قرار دارند، به شکل مشابهی

تصویر ۶. ظرف دهان گشاد زرین‌فام موجود در موزه طارق رجب. (Fehrevari, 2000: No. 148)

سلجوقی در موزه ارمیتاژ سن پترزبورگ موجود است که توسط علی بن محمد بن ابوالقاسم نقاش ساخته شده است که البته به جای کوزه، یک شیر کوچک روی پشت گاو دیده می شود و یادآور صحنه های گرفت و گیر دوران کهن ایران است (تناولی، ۱۳۹۲: ۳۳).

در رابطه با الگوی ساخت چنین مجسمه هایی نیز می توان به شواهدی از عصر اشکانی استناد کرد. از جمله ریتون سفالی در ترکیب گاو مکشوفه از اردبیل که در مجموعه ساکله در نیویورک نگهداری می شود و دارای شباهت هایی در قسمت سر و شاخ هاست. هر چند در این نمونه با حذف چهار پا و تبدیل آن ها به فضاهای کروی، ظرفیت و حجم ظرف افزایش یافته است (تصویر ۲۱). لازم به ذکر است که قبل از اشکانیان در منطقه شمالی ایران و به طور خاص در منطقه مارلیک هم طی قرون ۱۰ تا ۸ قبل از میلاد، ظرف های لوله داری در هیبت گاو ساخته می شده اند که قسمت سر گاو به استثنای شاخ ها به لوله آبریز تبدیل شده است (تصویر ۲۲).

د- شتر

مجسمه شتر، با کجاوه ای به شکل کوزه بر روی کوهان، از زیباترین نمونه های مورد بررسی در این تحقیق است. این مجسمه کوچک که متعلق به سده ۶ هجری و در مجموعه هنر اسلامی ناصر خلیلی در شهر لندن قرار دارد، ساخت شهر کاشان و از دسته زرین فام است. روی بدن شتر و نیز کوزه روی کوهان، با نقوش تزئینی هندسی و انتزاعی پوشیده شده است (تصویر ۲۳). ساخت مجسمه های شتر مشابهی البته به صورت لعاب دار تک رنگ و با کجاوه های متفاوت در مرکز سفالگری رقه در سوریه هم دارای سابقه بوده است؛ مانند نمونه موجود در موزه هنر اسلامی برلین.

تصویر ۸. ظرف مینایی مشابه واقع در موزه فیتز ویلیام (URL: 3)

بر روی صفحه مسطح چهارگوشی استوار شده اند؛ البته این دسته دارای نقوش تزئینی زرین فام در قالب سوارکار همراه با نقوش انتزاعی بر روی لعاب سفید هستند (تصاویر ۱۶ و ۱۷). به نظر می رسد که ساخت این گوزن ها، تداوم سنتی طولانی از قبل اسلام ایران به خصوص در دوره اشکانی است که با تفاوت های اندکی تا دوره سلجوقی امتداد یافته است. از شبیه ترین گوزن های سفالی پارتی به نمونه های اسلامی می توان به ریتون های سفالی مکشوفه از گرمی مغان واقع در یک مجموعه خصوصی در توکیو (تصویر ۱۸) و نمونه مشابه مکشوفه از گرمی مغان در مجموعه ساکله نیویورک نام برد (تصویر ۱۹). لازم به ذکر است که علاوه بر مجسمه های سفالی، گروهی از ظروف سفالی سلجوقی هم موجودند که فقط قسمت دهانه آن ها به شکل سر گوزن ساخته شده و بدنه کروی آنها تنه حیوان را القاء می کند؛ مانند دو ابریق سفالی واقع در موزه هنر هاروارد.

ج- گاو

در جامعه آماری تحقیق، فقط یک مجسمه سفالی گاو با شباهت زیاد به مجسمه های گوزن وجود دارد که وجه تمایز آن از گوزن ها شکل شاخ و اندام ها به خصوص پاهای جلویی است؛ البته در این مورد خاص، گاو دارای ابروها و چشم هایی شبیه انسان بوده و سایر قسمت های آن از جمله کوزه بزرگی که بر روی پشت آن افزوده شده، دارای نقوش زرین فام است. نقوش تزئینی شامل برگ های اسلیمی مشابه درخت تاک به همراه نقوش انسانی است که بر روی زمینه سفید نقش شده اند. این ظرف که متعلق به قرن ۶ هجری است در حال حاضر در موزه سیاتل آمریکا نگهداری می شود (تصویر ۲۰). یک آبدان فلزی هم با شباهت هایی به این گاو از دوره

تصویر ۷. ظرف مینایی با دسته هایی به شکل شیر واقع در موزه بریتانیا (URL: 2)

و- اسب

اسب از جمله حیواناتی است که مجسمه سفالی آن به صورت مستقل مشاهده نشد و اغلب به همراه سوارکار دیده می‌شود؛ به همین دلیل، صرفاً به یک مورد از آن‌ها یعنی مجسمه سفالی اسب و سوارکار واقع در موزه متروپولیتن که به دوره سلجوقی تعلق دارد، اشاره می‌شود (تصویر ۲۷). اغلب این مجسمه‌ها از جنس خمیر سنگ و به صورت قالب‌گیری در چند قطعه با لعاب تک رنگ ساخته شده‌اند؛ اما بعضی از آن‌ها مانند همین نمونه از گونه نقاشی زیر لعاب و همراه با نقوش تک رنگ در زیر لعاب شفاف فیروزه‌ای هستند.

هر چند کارکرد این مجسمه‌ها کاملاً معلوم نیست؛ اما به نظر می‌رسد که شخصیتی مهم را به تصویر کشیده‌اند. در اینجا به نظر می‌رسد مجسمه به صورت نمادین یک جنگجو یا شکارچی را نشان می‌دهد. سوارکار چوب بلندی را بر دوش گرفته و چیزی شبیه یک سپر را بر پشت خود حمل می‌کند. حیوان کوچکی که در پشت سر او نشسته، ممکن است یک یوز شکاری باشد و فرورفتگی قسمت بالایی شیء به نظر می‌رسد که کارکرد دهانه ظرف داشته است. نمونه‌های مشابهی از این دست در مجموعه آر. الیس و موزه لوور موجود است.

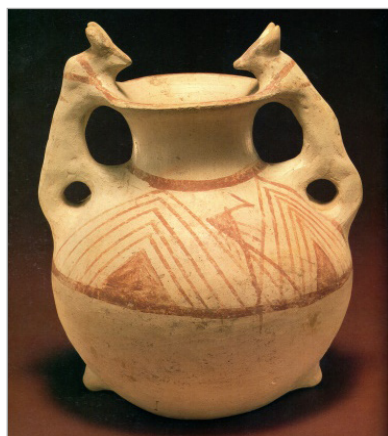
مجسمه سفالی اسب در قبل از اسلام نیز مانند دوره مورد بررسی نسبتاً نادر است؛ اما یک نمونه متعلق به هنر عیلامی که به صورت مستقل از سوارکار ساخته شده، از شوش در خوزستان به دست آمده است. بر روی پشت این حیوان، نقوش تزیینی مشابه زین اسب طراحی شده است (تصویر ۲۸). همچنین یک نمونه شبیه‌تر به لحاظ داشتن دهانه و افسار در قالب یک ریتون از اواخر اشکانی یا اوایل ساسانی با بدنه صیقلی و کنده‌کاری شده به دست آمده است (تصویر ۲۹).

به مانند مجسمه‌های سفالی گوزن و گاو، نمونه‌های نسبتاً مشابه این شتر در قبل از اسلام وجود دارد که بهترین نمونه‌ها متعلق به دوره اشکانی و در مجموعه ساکالر موجود است. از جمله تفاوت‌ها در نمونه‌های اشکانی نسبت به نمونه اسلامی، می‌توان به دو کوزه کوچک آویزان از دو طرف و پاهای کوتاه‌تر و در یک مورد فاقد پا اشاره کرد؛ به عبارت دیگر در نمونه اسلامی علاوه بر شکل طبیعی‌تر اندام شتر به خصوص در قسمت پاها، کوزه‌های دو طرف حذف و دهانه مرکزی بالای کوهان شتر تبدیل به کوزه‌ای بزرگ و مرکزی شده است (تصویر ۲۴ و ۲۵).

ه- گربه

از کمیاب‌ترین مجسمه‌های سفالی حیوانی می‌توان از مجسمه گربه‌ها یاد کرد که فقط یک نمونه از آن‌ها شناسایی شد. مجسمه مزبور که متعلق به قرن ۶ هجری است و احتمالاً در شهر کاشان ساخته شده، در حال حاضر در بخش خاورمیانه موزه بریتانیا به نمایش درآمده است. این مجسمه از جنس خمیر شیشه است و سطح آن با نقوش زرین فام به شکل خال‌ها و نوارهایی بر روی زمینه سفید تزیین شده است. این گربه جزو نمونه‌های نادری است که در قالب یک حیوان خانگی ساخته شده است. پاهای جلو گربه به طرف جلو دراز شده و حالت استراحت یا لم‌داده را نشان می‌دهد (تصویر ۲۶).

هر چند در بین مجسمه‌های سفالی هم‌عصر این مورد، نمونه مشابهی دیده نمی‌شود؛ اما مجسمه فلزی گربه‌ای از جنس برنز در موزه هنر اسلامی دوحه قطر نگهداری می‌شود که ویژگی‌های فرمی آن تا حدودی قابل مقایسه با این گربه است. البته شاید مهم‌ترین تفاوت این دو، وجه کاربردی داشتن گربه برنزی به عنوان چراغ نفتی باشد.

تصویر ۱۰. کوزه اشکانی با دسته‌هایی به شکل روباه، مجموعه ساکالر (Kawami, 1992: 135)

تصویر ۹. کوزه هخامنشی با دو دسته در ترکیب شیر (کامبخش فرد، ۱۳۷۹: تصویر رنگی ش. ۱۲۲).

تصویر ۱۲. نمای نزدیک پایه‌های ابرق سفالی به شکل سه شیر نشسته کوچک واقع در موزه برلین (URL: 5)

تصویر ۱۱. پایه به شکل سه شیر با لعاب آبی و نقوش سیاه قلم واقع در مجموعه دیوید در کپنهاگ (URL: 4)

تصویر ۱۳. ظرف سفالی به شکل گوزن. متعلق به دوره سلجوقی واقع در موزه ساکس (URL: 6)

۲- پرندگان

در میان مجسمه‌های بررسی شده، پنج مورد به پرندگان تعلق دارد که شامل پرندگان شکاری مانند شاهین و غیر شکاری مانند طوطی و احتمالاً فنج است.

شاخص‌ترین نمونه، پیکره ایستاده یک شاهین توخالی از جنس خمیر شیشه است که پاها و بال‌های آن به قسمت پایه متصل شده است. سرتاسر بدنه به جز قسمت کف مجسمه، با لعاب سفید و نقوش زرین‌فام پوشش یافته است. این مجسمه که در موزه فیتز ویلیام (کلکسیون بارلو) نگهداری می‌شود، متعلق به دوره سلجوقی بوده، به شیوه قالب‌گیری یکپارچه ساخته شده است.

تزئین مجسمه، شامل نقوش افراد سوار بر اسب و یا نشسته با لباس‌های نقطه‌چین و موهای آرایش شده در زمینه زرین‌فام در داخل ترنج‌هایی بر روی بدنه و پایه است. همچنین در سطح زیرین بال‌ها، حیواناتی در حال دویدن به طرف قاب‌های مرکزی نقوش اسلیمی پیچان ترسیم شده‌اند و سرانجام دو چشم و منقار قالب‌گیری شده با لعاب زرین‌فام نقاشی شده‌اند (تصویر ۲۵). یک نمونه مشابه از مجسمه‌های پرندگان با همین تکنیک زرین‌فام و با تفاوت‌هایی در زمینه نقوش تزئینی در موزه هاروارد نگهداری می‌شود (تصویر ۲۶).

سه مورد از نمونه‌های دیگر دارای لعاب تک رنگ اند که به لحاظ فرم منقار نیز با نمونه‌های زرین‌فام متفاوت‌اند و بدین سبب احتمالاً پرنده شکاری نیستند. نمونه موجود در موزه آشمولین که از جنس خمیر شیشه و متعلق به اواخر قرن ۶ هجری است، دارای نقوش آبی در زیر لعاب فیروزه‌ای است و در قسمت پشت آن نیز برآمدگی‌های کوچکی دیده می‌شود که احتمالاً مربوط به بقایای دسته، جهت حمل راحت‌تر بوده است؛ اما با توجه به عدم وجود دهانه در بالا یا در قسمت منقار پرنده، احتمال کاربردی بودن آن به عنوان آبدان یا ظروف مشابه منتفی می‌گردد (تصویر ۲۷).

بحث و تحلیل

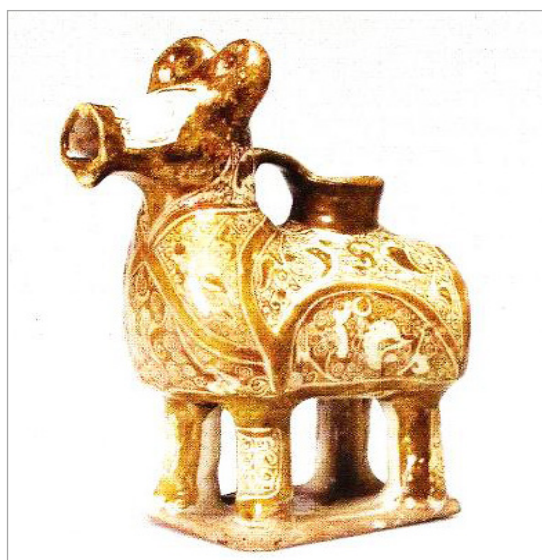
همان‌طور که دیدیم مجسمه‌های حیوانی در قالب چهارپایان شامل مجسمه‌های شیر، گوزن، گاو، شتر، گربه و اسب هستند که به‌نوعی می‌توان آن‌ها را (به استثنای گربه) امتداد سنت هنری ساخت ریتون‌ها در قبل از اسلام به ویژه دوره اشکانی قلمداد کرد؛ زیرا نمونه‌های فراوانی متعلق به ادوار پیش از اسلامی وجود دارد که به لحاظ فرمی قابل مقایسه با آن‌ها و البته متفاوت در نحوه استفاده به علت تحریم شراب در دوره اسلامی است. از مهم‌ترین تفاوت‌های فرمی مجسمه‌های گاو و گوزن در دوران اسلامی با نمونه‌های قبل از اسلامی،

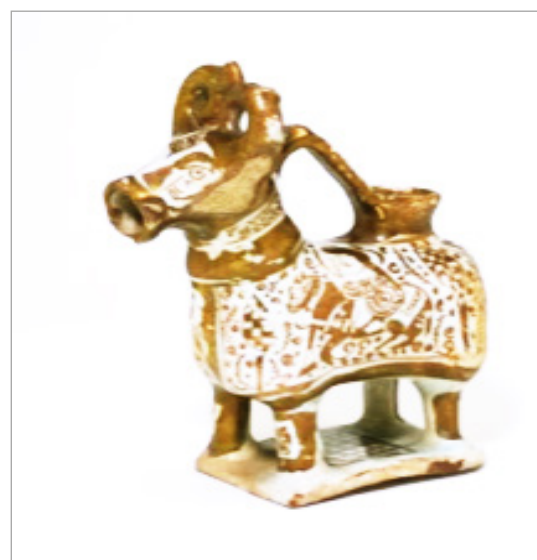
تصویر ۱۵. ظرف لعاب‌دار تک رنگ مشابه موجود در موزه هنر لس‌آنجلس کانتی (URL: 7)

تصویر ۱۴. ظرف سفالی به شکل گوزن یا لعاب فیروزه‌ای مات واقع در مجموعه هنر اسلامی ناصر خلیلی (Gibson: 2008- 9: 45)

تصویر ۱۷. ظرف زرین‌فام مشابه واقع در مجموعه هنر اسلامی ناصر خلیلی (Gibson: 2008- 9: 43)

تصویر ۱۶. ظرف زرین‌فام به شکل گوزن واقع در موزه ویکتوریا و آلبرت (URL: 1)

تصویر ۱۹. ظرف سفالی مشابه متعلق به اواخر اشکانی موجود در مجموعه ساکالر (Kawami, 1992: 135: 204).

تصویر ۱۸. ظرف سفالی به شکل گوزن متعلق به دوره اشکانی واقع در یک مجموعه خصوصی در توکیو (کامبخش فرد، ۱۳۷۹: تصویر رنگی ش. ۱۴۷).

تصویر ۲۳. مجسمه زرین‌فام به شکل شتر واقع در مجموعه هنر اسلامی ناصر خلیلی (Khalili, 2005: 115)

تصویر ۲۴. ظرف سفالی در ترکیب شتر با خمره‌های آب متعلق به دوره اشکانی مکشوفه از جنوب ایران (Kawami, 1992: 135: 202)

تصویر ۲۵. ظرف سفالی مشابه با خمره‌های بزرگ‌تر، هر دو نمونه اخیر موجود در مجموعه ساکلی (Kawami, 1992: 135: 204)

می‌توان به شکل شاخ‌ها اشاره کرد که در نمونه‌های اسلامی به صورت هلالی برگشته به طرف داخل در قالبی انتزاعی یا تزیینی و در نمونه‌های پیش از اسلامی، به صورت سربالا و طبیعی است. همچنین می‌توان به فرم طبیعی‌تر بدن این مجسمه‌ها به خصوص در قسمت پاها اشاره کرد که در نمونه‌های قبل از اسلامی تناسب چندانی با بدن حیوان ندارد. علاوه بر موارد فوق، پایه‌های مستطیلی محل قرارگیری مجسمه‌های اسلامی، تغییر جای دسته و دهانه‌گشادتر نیز از دیگر تفاوت‌های بارز است.

اما در رابطه با مجسمه‌های شیر در هردو مقطع قبل و بعد از اسلام، کاربرد به عنوان دسته ظروف، وجه اشتراک مهمی محسوب می‌شود که حداقل از دوران هخامنشی نمونه‌های این سنت بر جای مانده است. هرچند در دوران اسلامی دسته‌ها اغلب به صورت چهارتایی است و حالت طبیعی یا واقع‌گرایانه در آن‌ها کمتر مشاهده می‌شود.

نمونه‌های متعددی از مجسمه‌های فلزی شیر با کاربرد عود سوز یا عنبر سوز نیز از دوره سلجوقیان بر جای مانده است؛ از جمله عود سوز مفرغی، اثر جعفر بن محمد بن علی و تاریخ ساخت ۵۷۷ ه. ق. موجود در موزه متروپولیتن. همچنین نقش ماهی شیر در ظروف فلزی این دوره (مکتب خراسان) زیاد دیده می‌شود که اغلب بر روی ابریق و تنگه‌ها به صورت برجسته و یا ساده ایجاد شده است؛ مانند ابریق برنجی با ترصیع نقره و سیاه قلم موجود در موزه متروپولیتن.

همان‌طور که می‌دانیم شیر به واسطه دارا بودن قدرت زیاد، در ادوار قبل و بعد از اسلامی مظهر نیرو و قدرت، پادشاه و مبارزه معرفی شده است (کریمی، ۱۳۸۱: ۲۳۷). همچنین شیر نشانگر برج اسد^۷ پنجمین علامت منطقه البروج و در نزد محققین علم نجوم صورت شمالی و خانه آفتاب است (دهخدا، ۱۳۷۳: ذیل واژه اسد به نقل از مفاتیح‌العلوم) به همین دلیل این حیوان، سمبل خورشید و برکت و باروری نیز بوده است (صدیقیان، ۱۳۸۶: ۳). نقش شیر و خورشید هم برای اولین بر روی سکه‌های دوران سلجوقی مشاهده می‌شود که تمام این شواهد در کنار رشد گسترده علم نجوم در این دوره، احتمال توجه به مفاهیم نجومی را نیز مطرح می‌کند. علاوه بر موارد فوق ساخت تعداد زیادی مجسمه‌های سفالی و فلزی شیر به همراه کاربرد فراوان نقش تزیینی این حیوان در هنر دوران سلجوقی، می‌تواند تحت تأثیر عوامل تاریخی یا سیاسی خاص این دوره صورت گرفته باشد. از جمله تناسب و ارتباط ساخت این مجسمه‌ها با نام یکی از بزرگ‌ترین شاهان این دوره یعنی آلپ ارسلان دومین شاه سلجوقی که در لغت به معنای شیر شجاع است (دهخدا، ۱۳۷۳: ذیل

گرفته، شهرهای نیشابور، ری، ساوه، زنجان، آمل و جرجان از مراکز عمده کاربرد این روش برای تولید انواع سفالینه‌های اسلامی بوده‌اند (Wilkinson, 1973).

تصویر ۲۶. مجسمه زرین‌فام به شکل گربه لمپده یا درازکشیده واقع در موزه بریتانیا (URL: 2)

تصویر ۲۷. مجسمه سفالی اسب به همراه سوارکار و حیوان شکاری کوچک واقع در موزه متروپولیتن (URL: 9)

تصویر ۲۸. مجسمه اسب متعلق به دوره عیلام واقع در موزه ایران باستان (کامبخش فرد، ۱۳۷۹: تصویر رنگی ش. ۱۱۰)

واژه آلپ ارسلان) همان‌طور که می‌دانیم اوج قدرت حکومت سلاجقه مربوط به دوره حکومت وی و پسرش ملک‌شاه بود (بازورث و دیگران، ۱۳۸۰: ۱۴۹) به خصوص آلپ ارسلان توانست پیروزی‌های درخشانی را در مقابل امپراطوری روم شرقی به دست آورد.

اما دسته مجسمه‌های حیوانی در قالب پرندگان، فرم کامل پرندگان شکاری و غیر شکاری مانند شاهین، طوطی و... را در حالت طبیعی البته به صورت نشسته و با بال‌های جمع شده نشان می‌دهد و بدین لحاظ آن‌ها را می‌توان تحت عنوان مجسمه‌های مستقل تزئینی موردبررسی قرار داد. لازم به ذکر است که در دوره زمانی ساخت این مجسمه‌ها، تعداد فراوانی ابریق یا تنگ سفالی دسته‌دار ساخته‌شده که قسمت دهانه آن‌ها، سر یک پرنده و دسته آن‌ها هم دم پرنده را تداعی کرده و بدن پرنده به صورت کروی و بدون پا است.

در بین این پرندگان، مجسمه‌های سفالی شاهین از اهمیت خاصی برخوردارند؛ زیرا نمونه‌های متعددی از حضور نقش تزئینی این پرنده در هنرهای مختلف دوره سلجوقی مشاهده می‌شود (از جمله در ابریق مرصع موجود در موزه بریتانیا)؛ تا جایی که نقش شاهینی که طعمه خود را به منقار و چنگال‌ها گرفته یکی از نشانه‌های فلزکاری مکتب خراسان محسوب می‌شود (احسانی، ۱۳۸۲: ۱۴۷). همچنین نمونه‌های متعدد مجسمه‌های فلزی پرنده با کاربرد عود سوز یا بخوردان (از جمله عود سوز برنزی مشبک موجود در موزه متروپولیتن) نیز از همین دوره برجای‌مانده است.

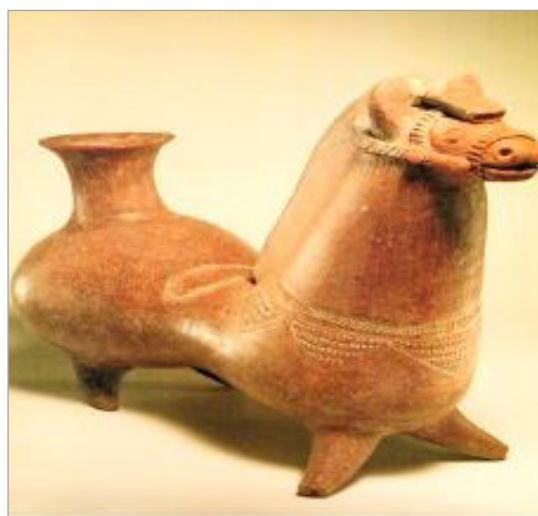
شاید بتوان وفور ساخت مجسمه پرندگان و نیز کاربرد نقوش آن‌ها به خصوص در قرون ششم و هفتم هجری را مرتبط با شیوه زندگی سلاجقه دانست که در این شیوه، شکار پرندگان کوچک به وسیله پرندگان شکاری در دشت‌های باز از اهمیت بالایی برخوردار بود. شاهد این مدعا، نمونه‌های متعدد ظروف سفالی برجای‌مانده است با نقش سواری که بر روی دستش باز شکاری نشسته است (از جمله بشقاب مینایی با تصویر قوش باز یا سوارکار واقع در موزه لوور).

در کنار همه این احتمالات، می‌توان احتمال ارتباط کاربرد فراوان نقش شاهین را در این دوره با نام طغرل مؤسس حکومت سلجوقی، مطرح کرد؛ زیرا طغرل به لحاظ لغوی به معنی پرنده شکاری است (دهخدا، ۱۳۷۳: ذیل واژه طغرل). لازم به ذکر است که نمونه‌هایی از مجسمه سفالی انسانی با نام طغرل نیز از این دوره برجای‌مانده است.

تقریباً همه نمونه‌های مورد مطالعه به شیوه قالبی ساخته‌شده‌اند که یکی از رایج‌ترین شیوه‌های تولید سفالینه در طول دوران اسلامی بوده است. بنا بر تحقیقات صورت

تصویر ۳۰. مجسمه شاهین با لعاب زرین‌فام متعلق به دوره سلجوقی واقع در موزه فیتز ویلیام (URL: 3)

تصویر ۲۹. ریتون به شکل اسب متعلق به اواخر اشکانی یا اوایل ساسانی موجود در مجموعه ساکلی (Kawami, 1992: 211)

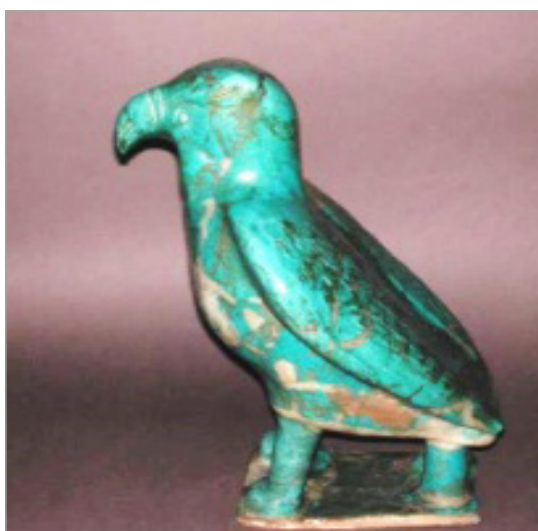
تصویر ۳۲. مجسمه پرنده غیر شکاری موجود در موزه آشمولین (URL: 11)

تصویر ۳۱. مجسمه شاهین کوچک واقع در موزه هاروارد (URL: 10).

تصویر ۳۴. پرنده مشابه در مجموعه لویزون (پوپ و اکرمین، ۱۳۸۷: ج ۹، ۷۶۵).

تصویر ۳۳. مجسمه طوطی واقع در موزه فیتز ویلیام (URL: 3)

اما در رابطه با شیوه تزئین، می‌توان گفت در جامعه آماری، نمونه‌هایی به صورت نقاشی زیر لعاب، زرین‌فام، تک رنگ اغلب فیروزه‌ای؛ بعضاً ساده و بدون نقش و بعضاً توأم با نقوش تزئینی قالبی و نیز تزئینات افزوده دیده می‌شوند. در بین نقوش تزئینی روی مجسمه‌ها، نقوش اسلیمی بیشترین میزان را دارا هستند و نقوش هندسی، حیوانی، انسانی و ندرتاً شبه کتیبه‌های ناخوانا در مراتب بعد قرار دارند. البته مواردی نیز نقوش مزبور به صورت ترکیبی و در کنار هم مورد استفاده قرار گرفته‌اند.

تمامی نمونه‌های بررسی شده دارای لعاب هستند. رنگ غالب لعاب تک رنگ، آبی فیروزه‌ای و در مرتبه بعد سبز است و لعاب‌های ترکیبی به صورت قهوه‌ای براق بر روی لعاب سفید در مجسمه‌های زرین‌فام، آبی تیره بر روی لعاب فیروزه‌ای در دسته نقاشی زیر لعاب و به صورت ترکیبی از لعاب‌های مختلف به رنگ‌های سبز، قهوه‌ای، زرد، آبی و... بر روی لعاب سفید در دسته مینایی دیده می‌شود.

دوره تاریخی ساخت اغلب این مجسمه‌ها دوره سلجوقیان و بازماندگان آن‌ها از جمله اتابکان طلی قرن ۶ و اوایل قرن ۷ هجری بوده است. لازم به ذکر است که همزمان با ساخت مجسمه‌های سفالی در این دوره، بسیاری از ظروف و وسایل کاربردی فلزی چون عود سوز، قفل و سرمه‌دان، در قالب حیوانات و پرندگان اغلب کوچک هم ساخته می‌شدند. برخی محققین رشد مجسمه‌سازی در دوره مزبور را تحت تأثیر دو عامل تداوم سنن آفرینش حجمی ساسانیان به خصوص استفاده از موتیف‌های فلزکاری آن‌ها و دیگری تأثیر ادبیات و داستان‌های ملی بر هنر سفالگری می‌دانند (تناولی، ۱۳۹۲: ۳۵). اما این که در ساخت اشیاء مزبور، موضوع حیوان بسیار

نتیجه‌گیری

مورد توجه بوده دلایل مختلفی داشته است. اولاً حیوانات و پرندگان برای اشیای کاربردی مستعدتر و متنوع‌تر از اندام انسان است و ثانیاً تداعی کمتری از بت‌سازی دارد. علاوه بر این‌ها، آشنایی چند هزارساله ایرانیان با اندام حیوانات و پرندگان در انتخاب این مضامین بی‌تأثیر نبوده است (همان، ۳۳).

در رابطه با علت رشد مجسمه‌های سفالی هم در این دوره می‌توان به تغییر خمیر سفالگری اشاره کرد که سفالگران ایرانی اقدام به تولید خمیری مشابه خمیر ظروف چینی کردند. آن‌ها برای تهیه این خمیر از گل نرم، خمیر شیشه و خاکستر استفاده کردند که نتیجه آن ظروف و به خصوص مجسمه‌هایی با بدنه‌هایی ظریف‌تر و درخشان‌تر بود (موسوی خامنه، ۱۳۸۶: ۳۹).

فقط چند نمونه معدود از مجسمه‌ها به دوره ایلخانی تعلق دارد که آن‌ها را می‌توان تداوم سنت مجسمه‌سازی دوره سلجوقی در اوایل روی کار آمدن ایلخانان یعنی نیمه اول قرن هفتم هجری دانست. چنین به نظر می‌رسد که در این دوره، هنر مجسمه‌سازی اهمیت سابق را از دست داد و به‌نوعی دچار رکود دوم پس از ورود اسلام به ایران شد که تا میانه‌های سلطنت صفویان ادامه پیدا کرد (تناولی، ۱۳۹۲: ۵۳).

به لحاظ مرکز ساخت، فعال‌ترین و مهم‌ترین مرکز شهر کاشان بوده است و در اغلب مواردی نیز که محل ساخت مشخص نیست، می‌توان رد پای هنرمندان کاشانی را در آن‌ها مشاهده کرد. شهرهای ری و جرجان نیز دیگر مراکز فعال در این زمینه بوده‌اند. به عبارت دیگر ساخت این مجسمه‌ها در قرن ششم هجری قمری و در مراکز نظیر کاشان، ری و جرجان در اوج بوده است.

با توجه به بررسی‌های انجام‌شده می‌توان گفت مجسمه‌های سفالی جانوران ایران در قرون ۶ تا ۸ هجری در دو دسته کاربردی مستقل یا انضمامی و دسته فاقد کاربرد معین یا صرفاً تزئینی، قابل طبقه‌بندی هستند. درواقع در ساخت مجسمه‌های کاربردی، زیباتر نمودن این ظروف با الهام از قالب‌های حجمی حیوانی لحاظ می‌شده است. بیشترین کاربردی را که می‌توان برای این مجسمه‌ها در نظر گرفت، استفاده به عنوان آبدان، ابریق و یا گلدان بوده است. در برخی نمونه‌ها نیز از مجسمه‌های الحاقی برای دسته، پایه و یا درپوش ظروف استفاده می‌شده است. فرضیه اسباب‌بازی بودن برخی از مجسمه‌های مستقل به دلیل تزئینات فراوان و زیبای آن‌ها که مفهومی فراتر از اسباب‌بازی را تداعی می‌کند و همچنین سالم ماندن آن‌ها که خلاف طبع بازیگوش و بی‌ملاحظه کودکانه در برخورد با آن‌هاست نیز غیرقابل قبول است. هرچند نمی‌توان منکر ساخت نمونه‌هایی از مجسمه‌های گلی یا سفالی بدون لعاب و تزئین برای بازی بچه‌ها هم شد که دارای سابقه‌ای بس طولانی است.^۸

سلاجقه سنت کاربرد نقوش و پیکره‌های موجودات زنده در هنر اسلامی ایران را که قبل از آن‌ها در زمان ساسانیان و با تأسی از نقوش جانوری فلزکاری ساسانیان شروع شده و در سفال‌های لعابدار نیشابور به منصفه

ظهور رسیده بود، با ساخت مجسمه‌های حیوانی متنوع به اوج خود رساندند. آن‌ها در راستای دوری از مفهوم بت‌پرستی و مخالفت افراطیون مذهبی احیای مجسمه‌سازی را اولاً اغلب در قالب‌های حیوانی به کار بردند و ثانیاً کاربردهای معینی مانند آبدان، ابریق، گلدان و ... برای آن‌ها در نظر گرفتند تا حساسیت کمتری را برانگیزد. در مقایسه مجسمه‌های سفالی قبل از اسلام با نمونه‌های متعلق به قرون مورد بحث می‌توان به تلاش هنرمندان برای اجرای طبیعی‌تر اندام حیوانات به خصوص در قسمت پاها اشاره کرد. همچنین حذف مصارف آیینی، کاربرد گسترده لعاب‌های تک رنگ و زرین‌فام به علاوه توجه به فرم پرنده از جمله تفاوت‌های این مجسمه‌ها با نمونه‌های پیش از اسلامی آن‌هاست.

در پایان به محققین و علاقه‌مندان این مبحث پیشنهاد می‌شود جهت افزایش اطلاعات، به انجام تحقیقاتی در زمینه وضعیت ساخت مجسمه‌های سفالی جانوران در سایر مناطق جهان اسلام و بررسی شباهت‌ها و تفاوت‌های آن‌ها با نمونه‌های ساخته‌شده در ایران بپردازند.

پی‌نوشت‌ها

۱. لازم به ذکر است که با توجه به مشابهت‌های فراوان بین هنر سفالگری دوره‌های سلجوقی و خوارزمشاهی و نیز عدم انجام تحقیقات کافی برای تعیین تفاوت‌ها و تمایزات هنر سفالگری دوران خوارزمشاهی از دوران سلجوقی، پیکرک‌های سفالی ساخته‌شده طی دوره‌های مزبور را تحت عنوان کلی پیکرک‌های سلجوقی ذکر می‌کنیم.
۲. البته بنا بر نظر فقها، تحریم تندیس‌سازی در اسلام، امری فراگیر نبوده و تحریم یا عدم تحریم آن منوط به کاربرد آیینی (بت‌پرستی یا احتمال آن) است (موسوی خامنه، ۱۳۸۶: ۵).
۳. نام سه موجود عجیب‌الخلقه بالدار است. چهره این موجود به چهره زن و بدن او به کرکس می‌ماند. ناخن‌های برگشته دارد و مرگ و کشمکش شدید را تجسم می‌کند (دهخدا، ۱۳۷۳: ذیل هارپی).
۴. گریفون (شیردال) حیوان افسانه‌ای است که ترکیبی از جسد شیر، سر و بال عقاب، گوش اسب و تاجی شبیه به آلت سباحه (شناوری) ماهی دارد (دهخدا، ۱۳۷۳: ذیل گریفون).
۵. اسفنکس اسم خاص از لاتینی اسفینکس و یونانی اسفینکس. نام حیوان موهومی است که در مصر و یونان باستانی به هیاکل مختلف مجسم می‌کردند. در مصر، اسفنکس را به شکل شیری نقش می‌کردند که سر او به صورت سر دختری بود (دهخدا، ۱۳۷۳: ذیل اسفنکس).
۶. تکوک یا مرغان صراحی یا ریتون (به انگلیسی: Rhyton)، (به یونانی: ρυτόν) با تلفظ روتون ظرف‌هایی بودند که در دوران کهن به شکل جانوران ساخته می‌شدند. تکوک معمولاً آوندی بود زرین یا آهنین به صورت گاو یا ماهی یا مرغ و با آن بیشتر شراب می‌خوردند (دهخدا، ۱۳۷۳: سرواژه تکوک).
7. Leo
۸. از قدیم‌ترین نمونه‌ها می‌توان به یک اسباب‌بازی سفالی به شکل اسب اشاره کرد که از چشمه‌سار تخت جمشید به‌دست‌آمده است (چاپچی و سعیدی هرسینی، ۱۳۸۱: ۹۹-۱۰۰).

منابع و مآخذ

- احسانی، محمدتقی. (۱۳۶۸). هفت هزار سال هنر فلزکاری در ایران. تهران: علمی فرهنگی.
- بازورث و دیگران. (۱۳۸۰). سلجوقیان. ترجمه یعقوب آژند، تهران: مولی.
- پوپ، آرتر ایم و اکرم، فیلیس. (۱۳۸۷). سیری در هنر ایران از دوران پیش از تاریخ تا امروز. جلد ۹ (سفال و سفالینه لعاب‌دار)، مترجم نجف دریابندری، تهران: علمی و فرهنگی.
- تناولی، پرویز. (۱۳۹۲). تاریخ مجسمه‌سازی در ایران از فرهاد کوهکن تا علی‌اکبر حجار. تهران: نظر.
- توحیدی، فائق. (۱۳۷۹). فن و هنر سفالگری. تهران: سمت.
- جام تیر، امین و شیرازی، علی‌اصغر. (۱۳۸۸). عوامل مؤثر بر فرم‌های مجسمه‌های سفالی مجوف در ایران پیش از تاریخ. دو فصلنامه علمی پژوهشی هنرهای تجسمی نقش مایه. سال دوم (۴)، ۳۴-۲۵.
- جیمز، دیوید. (۱۳۸۹). مقدمه‌ای بر هنر اسلامی. مترجم محمدابراهیم زارعی، همدان: دانشگاه بوعلی سینا.
- چاپچی امیرخیز، احمد و سعیدی هرسینی، محمدرضا. (۱۳۸۱). نگاهی به تدفین آیینی در ایران باستان. تهران: سمیرا.

- دهخدا، علی اکبر. (۱۳۷۳). لغتنامه دهخدا. تهران: دانشگاه تهران.
- زکی، محمدحسن. (۱۳۶۳). تاریخ صنایع ایران پس از اسلام. ترجمه محمدعلی حقیقی، تهران: اقبال.
- صدیقیان، مهین دخت. (۱۳۸۶). فرهنگ اساطیری - حماسی ایران. جلد اول، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- عباسیان، میر محمد. (۱۳۷۹). تاریخ سفال و کاشی در ایران از عهد ماقبل تاکنون. تهران: گوتنبرگ.
- کامبخش فرد، سیف‌الله. (۱۳۷۹). سفال و سفالگری در ایران از ابتدای نوسنگی تا دوران معاصر. تهران: ققنوس.
- کرمی، مهرناز. (۱۳۸۱). بررسی تأثیرات متقابل موجودات افسانه‌ای - ترکیبی دو تمدن کهن ایران و بین‌النهرین بر یکدیگر با تأکید بر شکل و معنا. پایان‌نامه ارشد رشته پژوهش هنر، دانشگاه تربیت مدرس.
- کریمی، فاطمه و کیانی، محمد یوسف. (۱۳۷۴). هنر سفالگری دوره اسلامی ایران. تهران: مرکز باستان‌شناسی ایران.
- کنی، جان. ب. (۱۳۷۳). مجسمه‌های سفالین (قالب‌گیری و مدل‌سازی با گل). ترجمه یوسف کیوان شکوهی، تهران: فرهنگان.
- گروبه، ارنست. (۱۳۸۴). سفال اسلامی. گردآوری ناصر خلیلی، ترجمه فرناز حائری، تهران: کارنگ.
- محسنی، حسین و سرو قدی، محمدجعفر. (۱۳۷۵). «باستان‌شناسی و هنر ماد»، در باستان‌شناسی و هنر دوران تاریخی. تهران: عفاف.
- مرتضایی و صداقتی زاده. (۱۳۹۱). بررسی نقوش جانوری سفالینه‌های کهن شهر گرگان (جرجان) در دوران اسلامی. نامه باستان‌شناسی. دوره دوم (۴)، ۴۷-۶۲.
- موسوی خامنه، زهرا. (۱۳۸۶). مجسمه‌سازی (برگرفته از صنایع دستی). تهران: سمت.
- نگهبان، عزت‌الله. (۱۳۴۳). گزارش مقدماتی حفاریات مارلیک. تهران: وزارت فرهنگ.
- واتسون، آلیور. (۱۳۸۲). سفال زرین‌فام ایرانی. ترجمه شکوه ذاکری، تهران: سروش.
- یانگ، کایلر و دیگران. (۱۳۸۵). ایران باستان. ترجمه یعقوب آژند، تهران: مولی.
- Fehervari, G. (1998). **Pottery of the Islamic World**, Kuwait: Tareq Rajab Museum.
- Gibson, Melanie. (2011). **Ceramic Sculpture from the Medieval Islamic World**. Hadeeth ad- Dar, Vol 35.
- Kawami, T. S. (1992). **Ancient Iranian Ceramics from the Arthur M. Sackler Collections**, Harry N Abrams, New York.
- Khalili, N.D. (2005). **The Timeline History of Islamic Art and Architecture**. Worth Press Ltd.
- Mellaart, J. (1975). **The Neolithic of the Near East**, London.
- Wilkinson, C. U. (1973). **Nishapur: Pottery of Early Islamic Period**, New York.
- URL 1: www.vam.ac.uk. (access date: 2014/12/24).
- URL 2: www.britishmuseum.Org (access date: 2014/5/23).
- URL 3: www.fitzmuseum.cam.ac.Uk (access date: 2014/7/17).
- URL 4: www.davidmus.dk/en (access date: 2014/7/18).
- URL 5: www.smb.museum/ (access date: 2014/12/9).
- URL 6: www.asia.si.Edu (access date: 2014/7/25).
- URL 7: www.lacma.Org (access date: 2014/12/17).
- URL 8: www.seattleartmuseum.Org (access date: 2014/7/17).
- URL 9: www.metmuseum.org (access date: 2014/7/20).
- URL 10: www.harvardartmuseums.Org (access date: 2014/7/19).
- URL 11: www.ashmolean.Org (access date: 2015/4/23).

Received: 2017/01/23

Accepted: 2017/05/14

Introduction to recognition of Iran's zoomorphic ceramic statues during 6th to 8th centuries after Hijrah

Hashem Hosseini*

Abstract

This study aims to introduce and survey some of Iran's zoomorphic ceramic statues during 6th to 8th centuries after Hijrah, coincident with SELJUQ, KHARAZMSHAHID and ILKHANID periods. The main object of the present study is to identify the most important formal and decorative features of Iran's zoomorphic sculptures during this period. Obviously, the study of different aspects of the aforementioned dimensions as well as the reasons for the boom in the construction of these statues during specific ages can enhance our qualitative and quantitative cognition toward these special artistic works in an Islamic art body. To this goal, 24 distinguished statues were selected from Iranian or foreign museums and were surveyed on the basis of above mentioned criteria. The major research questions in this project are:

What are the reasons and domains of incidence of these forms in Iran's Islamic middle centuries?

What are the most important functions and techniques used in the construction and decoration of these zoomorphic ceramic statues in Iran's Islamic middle centuries?

What are the similarities and differences of the aforementioned statues and those made in former periods and before the incidence of Islam in Iran?

The study was conducted in a descriptive -analytic methods and data were collected in a document library method. According to the findings of the study, zoomorphic ceramic statues of this era are divided into two categories; category of independent or integrative application and a category with no specified application or merely decorative one. The most current decorative techniques were luster ware, enamel and monochrome glaze. Also, despite the extensive patterning from ceramic statues of pre-Islamic eras in aspects of decoration and especially figures forms, they have major differences with them. So that most figures are in arabesque, geometrical, zoomorphic and human forms and in rare cases, they are inscription like. Of course in some cases, the above mentioned were Combined and side by side. But about the forms of these statues, besides the patterning of pre-Islamic instances, are perhaps influenced from new religious, political and cultural domains of this era such as the lifestyle of newcomer migrants or some SELJUQ kings' names like Toqrol (in hawk statues) and Alp Arslan (in lion statues) or some astronomical concepts.

Keywords: Islamic period, 6th to 8th centuries after Hijrah, zoomorphic ceramic statues

* Associate Professor, faculty of conservation, Art University of Isfahan, Iran.